

Investigating Regional Economic Development approaches in five development Plans

Nabi Omid*

Ayoub Menati**

Abstract

This study is to examine the position, significance, and extent of attention paid by the Pahlavi era development plans to regional development in the country. This qualitative research employs library and documentary methods for data collection, with a hermeneutic approach used for analysis. The results show that regional planning in the First Development Plan was limited, whereas it emerged as a primary strategy in the Second Development Plan. In the Third Plan, regional and provincial organizational structures were formed, institutionalizing regional planning. In the Fourth Plan, following the division of the country into 11 regions, the policy of decentralization continued, but by the late Fourth Plan, excessive focus on industry and economic growth led to an unbalanced development of different regions. The Fifth Plan is considered a turning point in the regional development approach. Despite the successes of the development plans, particularly the Third and Fourth Plans, and the experience of sustainable industrial growth and economic development during the 1960s, which was accompanied by political stability, balanced regional development was not adequately achieved. During the Fifth Development Plan and the preparation of the Sixth Plan, studies on land-use planning were conducted, and the issues of regional development in previous plans were identified. Based on this, three levels—national, regional, and local—were

* Associate Professor, Department of Management, Faculty of Management, Economics, and Accounting,
Payam-e Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author), <mailto:nabiomidi@pnu.ac.ir>

** Assistant Professor, Department of Regional Studies, Faculty of Literature and Humanities, Ilam
University, Iran, a.menati@ilam.ac.ir

Date received: 18/11/2023, Date of acceptance: 18/01/2025

outlined. The orientation of this plan was regional development based on national objectives. However, due to the 1979 Revolution, despite its formulation, the plan did not reach approval or implementation.

Keywords: Economic Development, Regional Planning, Development Plans, Pahlav.

Introduction

Regional development is a complex and multifaceted concept that, due to the many definitions provided for it, there is still not much consensus about it. In any case, regionalization is a conscious and thoughtful activity in order to determine homogeneous areas for planning and policy making, which is considered the basis of planning, implementation and monitoring of various territorial plans in the geographical territory of countries. Iran was one of the first third world countries to implement economic planning. Iran's first plan was implemented three years earlier than India's first plan and even earlier than China's. Creating a planning system for realizing the defined goals of the government and calculating the country's income and expenditure is one of the important issues in any political, legal and administrative system. One of the main goals of modern governments, i.e. development, can be achieved by creating national macro-plans. Iran has a history of more than seventy years of codified planning and its first fields can be considered as the first Pahlavi period. During the Pahlavi era, five development plans were formulated and implemented, and the fifth plan was revised sometime after its approval and implementation. Although the sixth plan was formulated, it did not reach the stage of approval and implementation due to the 1979 revolution. The first and second plans were for seven years and the rest for five years. The idea of regional planning was proposed in the second plan and was followed up institutionally in the third plan. The construction plan of the Khuzestan region during the second plan is considered as the first regional plan in the country that was prepared and implemented using the experiences of the Tennessee Valley Authority. The purpose of this research is to investigate the position and importance of Pahlavi era development plans to regional development in the country.

Material and Methods

This research is a historical research in terms of method. Historical research is a set of methods that help the researcher to draw conclusions about the possible truth of an event in the past, and this conclusion is reflected in the topics and materials

currently available for study. Also, this qualitative research and its data collection method is in the form of documentary and library studies, and the hermeneutic method is used for analysis, which has three steps as follows:

1. Access to information data: for the information data of this article, from the collection of books, articles, magazines, authoritative reports, as well as the text of the laws of the first to fifth plans of the Pahlavi era and reports related to the performance of these plans. is used
2. Revision of the validity of information data: since the sources used were authentic reports of the plan and budget organization, approved laws and official reports, reference books and documents, and scientific articles, the sources of information data have had appropriate validity.
3. Comprehension, understanding and analysis of information data: for this purpose, in addition to the general review of the first to fifth plans, the regional development approaches in these plans are analyzed separately.

Discussion and Results

In the first plan, the regional planner was limited, in the second plan, as the main strategy, and in the third plan, with the creation of regional and provincial structures of the plan organization, it took an institutional form. In the fourth plan and with the transformation of the country into 11 regions, the decentralization policy continued, but in the fourth development plan, due to excessive focus on industry and economic growth, the development of different regions of the country became unbalanced. The fifth plan is considered as the turning point of the regional development approach. During this period, Iran's territorial planning plan was prepared in cooperation with Setiran company, which led to the preparation of Iran's vision document in 2012. During the compilation of the sixth plan, studies related to Town and Country Planning and regional development problems were identified in the previous plans . Based on this, three national, regional and local levels were prepared in the plan. The direction of this regional development plan was based on national goals. Of course, this plan did not reach the stage of approval and implementation due to the revolution of 1979 despite its formulation.

Conclusion

The experience of regional development in Iran confirms the ups and downs of events and decisions in conceptual, theoretical, procedural , organizational and legal

dimensions, which sometimes lead to the progress of this matter and sometimes to isolation. The development approaches in the plans of the Pahlavi era were followed by the implementation of regional construction plans in the first plan in a limited way and in the second plan in a more principled way. This approach continued in the third plan with regional and provincial institutionalization and in the fourth plan with the transformation of the country into eleven regions. However, the third and fourth plans caused regional imbalance. In the fifth plan, the regional approach ended with town and country planning.

Bibliography

- Akbari, M.A., & Lilaz Mehrabadi, S (2011). THE IMPACT OF THE THIRD ECONOMIC PLAN (1962-1968) IN AGRICULTURE OF IRAN. *Journal of Iran History*, 3(2), 1-22.
- Ansari, A. (2015). Unsaid stories from the Pahlavi era: memories of Abdolreza Ansari. Tehran: Science.
- Central Bank of Iran (1973). Balance sheet report, Tehran, Central Bank.
- Drektanian, G., Norai, M., Dehghannejad, M., & Safaipoor, M (2016). The Evaluation of the Impact of Khuzestan Regional Development and Construction Plan on the City of Dezful (1956-1976). *Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'i (Social History Studies)*, 6(2), 91-115.
- Ebtahaj, A. (1993). Memoirs of Abolhassan Ebtahaj, first edition, Tehran: Scientific Publications.
- Economic Council minutes (1966-1978). Plan and Budget Organization, Vice President of Economic Affairs, Economic Council Secretariat, Tehran, Plan Organization.
- Godarzi, M., Farmanfarmanian, KH., & Majidi, A.M. (2002). Development in Iran: 1941 to 1978, Tehran. Gam Publications.
- Imam, A. (2018). From Khuzestan and Khuzestanis. Ahvaz: Authentic Publications.
- Kazemi, M. (2008). A brief overview of the evolution of land use in Iran. *Economic magazine*, 7(67&68):71-79.
- Khanifar, H. (2010). The concept of land preparation and its usages in Iran. *Town and Country Planning*, 2(2): 5-26.
- latifi, G. (2009). The History of Spatial Planning Evolution in Development Plans in Iran: Pre and Post Revolution of 1979. *Social Development & Welfare Planning*, 1(1), 111-147.
- Law of the fifth plan (revised), approved in 1974, by the National Assembly.
- Law of the fifth plan, approved in 1971, by the National Assembly.
- Law of the first plan, approved in 1949, by the National Assembly.
- Law of the fourth plan, approved in 1965, by the National Assembly.
- Law of the Second Plan, approved in 1953, by the National Assembly.
- Law of the third plan, approved in 1960, by the National Assembly.

71 Abstract

- Lilaz, S (2013). The second wave: authoritarian modernization in Iran; The history of the third to fifth development plans, Tehran, Nilufar Publications.
- McLeod, Thos.H.(2001). Planning in Iran, translated by Ali Azam, Tehran, Nei Publications.
- Minutes of Economic Council meetings (1968). Tehran, Marakh Publications of the Plan Organization.
- Nili, M., Karimi, M. (2018). Planning in Iran 1938-1978: a historical analysis focusing on developments and the role and position of the plan and budget organization, second edition, Tehran: Neshrani.
- Omidi, R.(2013). Analyzing Iran's Development Plans from the Viewpoint of Social Planning Factors. JPBUD, 17 (4) ,97-114.
- Qarabaghian, M. (2002). Economy of growth and development, Volume 1, Tehran, Nei Publishing House.
- Report of Setiran Consulting Engineers Company (1978). Studying the long-term strategy , Tehran, Plan and Budget Organization.
- Seifoldini, F., Panahandehkhah, M., & Ghadami, M. (2010). Survey and Analysis of Limits & Challenges of Regional Development Planning in Iran. *Human Geography Research*, 42(3), 83-98.
- Sharifzadegan, M. H., & Razavi Dehkordi, S. A. (2010). Evaluation of National Strategic Spatial Planning Process in Iran with Recommendations for Improvement. *Environmental Sciences*, 7(4), 87-100.
- Tokalit, M., Ebrahimi, A., & Hamidi Tehrani, S. (2019). Analysis of Iran spatial planning zoning pattern from post-Constitutional Revolution till present. *MJSP* 2018; 22 (1) :85-123
- Yarah Ahmadi, M.(2020). The White Revolution and the expansion of the higher education system; Challenges and Conflicts (1963-1978), *Research Quarterly in History Education*, 1(1), 1-19.

بررسی رویکردهای توسعه اقتصاد منطقه‌ای در برنامه‌های پنج‌گانه عمرانی

نبی امید*

ایوب متی**

چکیده

هدف این پژوهش بررسی جایگاه و اهمیت و میزان توجه برنامه‌های عمرانی دوران پهلوی به توسعه منطقه‌ای در کشور است. این پژوهش کیفی و روش جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و برای تحلیل از روش هرمنوتیک استفاده می‌شود. نتایج نشان داد، برنامه‌ریزی منطقه‌ای در برنامه اول بصورت محدود و در برنامه عمرانی دوم بعنوان راهبرد اصلی مطرح بوده و در برنامه عمرانی سوم با تشکیل ساختارهای منطقه‌ای و استانی سازمان‌برنامه، شکل نهادی می‌گیرد. در برنامه چهارم و با تبدیل کشور به مناطق ۱۱ گانه سیاست تمرکززدایی ادامه یافته اما در اواخر برنامه عمرانی چهارم، بر اثر تمرکز بیش‌ازحد برنامه‌ها بر روی صنعت و رشد اقتصادی، توسعه نواحی مختلف کشور حالت نامتوازن به خود می‌گیرد، برنامه عمرانی پنجم نیز بعنوان نقطه عطف رویکرد منطقه‌ای به شمار می‌رود. علیرغم موفقیت‌های برنامه‌های عمرانی بخصوص برنامه سوم و چهارم و تجربه رشد اقتصادی و توسعه صنعتی پایدار در طول دهه ۱۳۴۰ش که همراه با تثبیت شرایط سیاسی بود، مسئله توسعه متوازن منطقه‌ای به شکل مناسبی انجام نگردید. در طول برنامه عمرانی پنجم و در زمان تدوین برنامه ششم، مطالعات مربوط به طرح آمایش سرزمین تهیه و مشکلات توسعه منطقه‌ای در برنامه‌های قبلی احصا شده بود بر همین مبنا سه سطح، ملی، منطقه‌ای و محلی ترسیم گردید، جهت‌گیری این برنامه، توسعه منطقه‌ای بر

* دانشیار مدیریت، دانشکده مدیریت، اقتصاد و حسابداری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
nabiomidi@pnu.ac.ir

** استادیار مطالعات منطقه‌ای، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایران، a.menati@ilam.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۹

اساس اهداف ملی بود. البته این برنامه به دلیل انقلاب ۱۳۵۷ش علیرغم تدوین به مرحله تصویب و اجرا نرسید.

کلیدواژه‌ها: توسعه اقتصادی، برنامه‌ریزی منطقه‌ای، برنامه‌های عمرانی، پهلوی.

۱. مقدمه

توسعه منطقه‌ای مفهومی پیچیده و چند وجهی است که با توجه به تعاریف متعدد ارائه شده، هنوز اتفاق نظر جامعی در خصوص آن شکل نگرفته است. به‌هرحال منطقه‌بندی، فعالیتی آگاهانه و از روی تفکر به منظور تعیین نواحی همگن جهت برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری است که پایه برنامه‌ریزی، اجرا و نظارت بر طرح‌های مختلف سرزمینی در قلمرو جغرافیایی کشورها محسوب می‌شود (توکلی و همکاران، ۱۳۹۷). بررسی تجارب کشورهای موفق در حیطه آمایش سرزمین نشان می‌دهد که این موضوع در اکثر کشورها بیشتر دارای ابعاد کالبدی است تا ابعاد اقتصادی و اجتماعی، و به همین دلیل از نام‌های دیگری نظیر برنامه‌ریزی فضایی، برنامه‌ریزی کالبدی و طرح‌ریزی فیزیکی استفاده می‌شود (شریف‌زادگان و رضوی دهکردی، ۱۳۸۹). ایران یکی از نخستین کشورهایی است که برنامه‌ریزی اقتصادی را به اجرا درآورد. اولین برنامه ایران سه سال زودتر از نخستین برنامه هند و حتی زودتر از چین به اجرا گذاشته شد. ایجاد نظام برنامه‌ریزی برای تحقق بخشیدن به اهداف تعریف‌شده دولت و محاسبه دخل و خرج مملکت، یکی از مسائل مهم در هر نظام سیاسی، حقوقی و اداری است. با ایجاد برنامه‌های کلان مملکتی می‌توان به یکی از اصلی‌ترین اهداف دولت‌های مدرن یعنی توسعه، دست یافت. ایران تا کنون، دارای سابقه بیش از هفتادسال برنامه‌ریزی توسعه مدون است و اولین زمینه‌های آن را می‌توان دوره پهلوی اول دانست. در عصر پهلوی، پنج برنامه عمرانی تدوین و اجرا گردید، از میان آنها، برنامه پنجم عمرانی مدتی بعد از تصویب و اجرا، مورد بازبینی و تجدیدنظر کلی قرار گرفت. برنامه عمرانی ششم نیز باوجود تدوین، به دلیل وقوع انقلاب سال ۱۳۵۷ش به مرحله تصویب و اجرا نرسید. برنامه عمرانی اول و دوم بصورت هفت‌ساله و مابقی پنج‌ساله بودند. ایده برنامه‌ریزی منطقه‌ای در برنامه عمرانی دوم مطرح گردید و در برنامه عمرانی سوم بصورت نهادی پیگیری شد. طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در جریان برنامه عمرانی دوم بعنوان اولین طرح عمران منطقه‌ای در کشور به شمار می‌رود که با استفاده از تجربیات سازمان عمران دره تنسی آمریکا تهیه و اجرا شد، هرچند قبل از آن به‌صورت محدودتری در برنامه

عمرانی اول، برنامه عمران دشت مغان در استان اردبیل با هدف شناسایی توان کشاورزی و اسکان عشایر مورد توجه نظام برنامه‌ریزی کشور قرار گرفت. هدف این پژوهش بررسی جایگاه و اهمیت و میزان توجه برنامه‌های عمرانی دوران پهلوی به توسعه منطقه‌ای در کشور است.

۲. ادبیات و پیشینه تحقیق

به‌عنوان یک فرآیند اجتماعی، برنامه‌ریزی به مثابه طراحی برای ایجاد یک جامعه فعال است که بستر دخالت آگاهانه مردم را در توسعه فراهم می‌کند. در این مفهوم، برنامه‌ریزی، فرآیندی است برای رسیدن به تغییر و دگرگونی در نظام اجتماعی و فراهم کردن معیارهایی برای پایش روندهای آینده. از این‌رو، برنامه‌ریزی در شبکه‌ای از نقش‌ها و رابطه‌های اجتماعی قرار می‌گیرد که اهداف دگرگونی‌های آینده جامعه و چگونگی رسیدن به آن اهداف را تعیین می‌کند (امیدی، ۱۳۹۱). توسعه، بر خلاف رشد که یک پدیده صرفاً اقتصادی-تکنولوژیکی و دارای مفهوم کمی است، امری پیچیده و چند بعدی است (نراقی، ۱۳۷۳). توسعه دارای ابعاد گوناگون سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است که می‌توان آن را محصول سه جریان مهم بعد از جنگ جهانی دوم، یعنی: ۱) ظهور آمریکا به عنوان یک ابرقدرت و تلاش در جهت جذب کشورهای بیشتر به‌سوی خود از طریق اجرای طرح‌هایی نظیر طرح مارشال، ۲) گسترش جنبش جهانی کمونیسم و بسط نفوذ اتحاد جماهیر شوروی و ۳) تجزیه امپراطوری‌های استعماری و به‌وجود آمدن کشورهای تازه استقلال یافته که بطور طبیعی دنبال یافتن الگوهای توسعه بودند، دانست.

توکلی و همکاران (۱۳۹۷) در مطالعه‌ای با عنوان، تحلیل الگوی منطقه‌بندی آمایش سرزمین در ایران از پساشروطه تا به حال، بیان می‌کنند تا پیش از دوره پهلوی و به ویژه پهلوی دوم که نخستین برنامه توسعه عمرانی کشور تهیه شد، منطقه‌بندی توسط حکومت‌ها عموماً جنبه اداری و سیاسی داشته و با هدف اصلی تسهیل در اداره امور کشور صورت می‌گرفته است، با این حال در سده اخیر و به ویژه چند دهه گذشته به لحاظ پیچیده شدن ماهیت روابط و لزوم نظام‌بخشی به آن در قالب فضا، منطقه‌بندی ابعاد جدیدی به خود گرفته است.

درکتانیان و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان ارزیابی تاثیر طرح عمرانی منطقه‌ای خوزستان بر شهر دزفول، بیان می‌کنند که طرح عمران منطقه ای خوزستان شامل احداث

سد دز، تأمین آب اراضی کشاورزی برای ۱۲۵ هزار هکتار از اراضی زیر سد دز، تولید برق و طرح کشت و صنعت در منطقه دزفول باعث افزایش ۲ تا ۴ برابری محصولات کشاورزی و انجام کشت‌های سودآور، انجام امور بنیادی و اصلاح زیرساخت‌ها از جمله راه و عمران شهری، احداث مدارس، درمانگاه و آموزش و بهداشت شده که در اثر آن شهر دزفول توسعه پیدا کرد و به مهمترین قطب کشاورزی کشور تبدیل شد. همچنین مشخص کرده‌اند که رشد فضایی و کالبدی شهر افزایش چشم‌گیری نسبت به سال‌های قبل از اجرای این طرح داشته است.

لیلاز (۱۳۹۲) در کتابی با عنوان موج دوم؛ تجدیدسازی آمرانه در ایران، به بررسی برنامه‌های سوم، چهارم و پنجم عمرانی در فصول جداگانه پرداخته است. کتاب، در پی یافتن نقش برنامه‌های سوم تا پنجم در رویدادهای منتهی به انقلاب ۱۳۵۷ش می‌باشد و می‌خواهد بیابد که سهم هر یک از برنامه‌ها، روح حاکم بر آنها و نیز انحراف از برنامه‌ها در شکست پروژه نوسازی اقتصادی-اجتماعی ایران چه بوده است؟ نویسنده در تحلیل برنامه‌ها، اشاراتی نیز به توسعه منطقه‌ای و بخصوص افزایش شکاف درآمدهای شهری و روستایی داشته است.

خنیفر (۱۳۸۹) در تحقیقی با عنوان درآمدی بر مفهوم آمایش سرزمین و کاربردهای آن در ایران، ضمن بررسی ابعاد و سابقه جهانی و بین‌المللی مسأله مدیریت آمایش سرزمین به سابقه آن در ایران که به دهه ۳۰ شمسی، بازمی‌گردد، پرداخته و مطالعات گروه ستیران را مورد بازبینی و فعالیت‌های قبل و بعد از انقلاب در این زمینه را بررسی کرده است.

سیف الدینی و پناهنده خواه (۱۳۸۹) در مطالعه خود با عنوان چالش‌ها و موانع برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران، به بررسی موانع توسعه منطقه‌ای در کشور در دو مقطع زمانی قبل و بعد از انقلاب پرداخته‌اند. نتایج مطالعه آنان نشان می‌دهد که اصلی‌ترین مانع توسعه منطقه‌ای در کشور به نظام برنامه‌ریزی آن برمی‌گردد. تمرکزگرایی، بخشی‌نگری، فقدان فرهنگ برنامه‌ریزی در سطوح مدیریتی، فقدان بسترهای قانونی، وابستگی به درآمدهای نفتی، نقصان منابع داده و اطلاعات، ضعف برنامه‌ها و کمبود نیروی متخصص در نظام برنامه‌ریزی از جمله ویژگی‌های این نظام برنامه‌ریزی بوده است. به علاوه، فقدان رویکرد حکمرانی خوب شهری و همچنین عدم درک و یا درک ضعیف از اهمیت و ضرورت آن در برقراری نظام مطلوب مدیریت و برنامه‌ریزی، این کمبودها را تشدید کرده است.

بررسی رویکردهای توسعه اقتصاد منطقه‌ای در ... (نبی امیدی و ایوب متی) ۷۷

لطیفی (۱۳۸۸) در پژوهش خود با عنوان سیر تحول برنامه‌های آمایش سرزمین در برنامه‌های قبل و بعد از انقلاب، تلاش کرده است تا سیر تحول برنامه‌های آمایش سرزمین را از ابتدای شکل‌گیری برنامه‌های آمایش یعنی از برنامه پنجم عمرانی قبل از انقلاب تا برنامه چهارم توسعه بعد از انقلاب مورد توجه قرار دهد.

مطالعات پیشین بر روی موانع توسعه برنامه‌ریزی منطقه‌ای و یا بررسی یک منطقه خاص و در نهایت بررسی یک برنامه و یا بطور کلی تفاوت نگرش و رویکرد به برنامه‌ریزی منطقه‌ای در دوره‌های قبل و بعد از انقلاب ۱۳۵۷ پرداخته‌اند. پژوهش حاضر به واسطه تمرکز بر برنامه‌های عمرانی پنجگانه دوران پهلوی این برنامه‌ها را از دریچه رویکرد منطقه‌ای به بحث می‌گذارد و تحولات صورت گرفته در این برنامه‌ها را در حوزه برنامه‌ریزی منطقه‌ای تحلیل خواهد کرد. لذا پژوهش در این زمینه دارای تمایز و نوآوری است.

۳. روش‌شناسی تحقیق

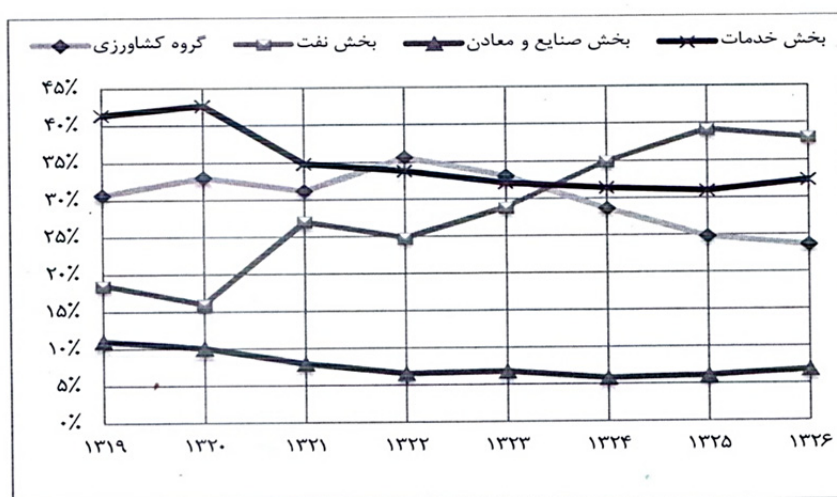
این پژوهش از نظر روش، تحقیق تاریخی است. پژوهش تاریخی مجموعه شیوه‌های است که به محقق کمک می‌کند تا درباره صحت احتمالی رویدادی در گذشته نتیجه‌گیری نماید و این نتیجه‌گیری در موضوع‌ها و موادی که در حال حاضر برای مطالعه در دست است بازتاب می‌یابد. برای داده‌های اطلاعاتی از مجموعه کتاب‌ها، مقالات، مجلات، گزارشات معتبر، متن قوانین برنامه عمرانی اول تا پنجم، گزارش‌های مربوط به عملکرد برنامه‌ها، صورتجلسات شورای اقتصاد (۱۳۴۴ تا ۱۳۵۶) و مطالعه استراتژی درازمدت طرح آمایش سرزمین شرکت ستیران (۱۳۵۶) استفاده گردید. برای تحلیل موضوع نیز ضمن بررسی تفکیکی برنامه‌های عمرانی اول تا پنجم، به رویکردهای توسعه منطقه‌ای در هریک از برنامه‌ها پرداخته شده است.

۴. برنامه‌های عمرانی و توسعه منطقه‌ای

۱.۴ برنامه عمرانی اول، مقدمات کلی توسعه منطقه‌ای

تصویب برنامه هفت‌ساله عمرانی اول علیرغم تسلیم آن در اردیبهشت ۱۳۲۷ ش با تاخیر زیادی مواجه شد و نهایتاً این برنامه در تاریخ ۲۶ بهمن ۱۳۲۷ به تصویب مجلس رسید.

بعد از آن قانون اجازه اجرای موقت برنامه هفت‌ساله عمرانی اول در ۱۳ تیر ۱۳۲۸ به تصویب مجلس شورای ملی رسید، که عملاً این تاریخ به‌عنوان شروع برنامه هفت‌ساله عمرانی اول است. مدت اجرای این برنامه هفت‌سال (از مهر ۱۳۲۸ تا شهریور ۱۳۳۴) بود. قبل از تصویب برنامه عمرانی اول و در فاصله سال‌های ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۳ (در خلال جنگ جهانی دوم)، به‌جز بخش نفت، تقریباً تمام بخش‌های اقتصادی دارای رشد منفی و ناپایدار بود. اما به مرور، با پایان یافتن جنگ، بخش‌های مختلف اقتصادی به رشد پایداری دست یافتند (نیلی و کریمی، ۱۳۹۶: ۱۰۶). در نمودار شماره ۱ وضعیت بخش‌های مختلف اقتصادی از سال ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۶ (قبل از تصویب برنامه عمرانی اول) نشان داده شده است.

نمودار ۱. سهم ارزش افزوده بخش‌های اقتصادی
از تولید ناخالص داخلی قبل از برنامه عمرانی اول
منبع: برآورد تولید ناخالص داخلی ایران
(پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی)

اهداف برنامه اول، بیشتر بر اصلاح امور تولید بنگاه‌های دولتی و ایجاد زیربنای اولیه برای سوق دادن کشور به سمت صنعتی شدن، تاکید داشت. دوران اجرای برنامه اول (۱۳۲۸-۱۳۳۴) با ملی شدن صنعت نفت (۱۳۲۹) و کودتای ۲۸ مرداد (۱۳۳۲) و سایر وقایع سیاسی و اجتماعی مهم مصادف بود، در این دوران ۹ بار مقام نخست‌وزیری تغییر کرده است (هرچند مدت نخست‌وزیری چند دوره بسیار محدود بوده است). هزینه برنامه عمرانی اول ۲۱

میلیارد ریال برآورد شده بود که مقرر گردید با نسبت ۲۳۸ درصد کشاورزی؛ ۱۴۳ درصد معادن و صنایع؛ ۲۳۸ درصد جاده‌ها، راه‌آهن، بندر و فرودگاه‌ها؛ ۱۴۳ درصد کمک به بخش سلامت، آموزش، پلیس و دیگر نهادهای مدنی؛ ۷۱ درصد ساخت خانه‌های ارزان قیمت؛ و باقی مانده هم برای دامنه گسترده‌ای از سایر پروژه‌ها، بین بخش‌های مختلف توزیع شود. بر اساس این قانون به دولت اجازه داده شد که عملیاتی را که سازمان موقت برنامه تا یک سال پس از تاریخ تصویب این قانون، مفید و به تدریج قابل اجرا می‌داند را در حدود اعتبارات قانونی مصوب، برای سال‌های ۱۳۲۷ و ۱۳۲۸ تصویب نموده و اجازه اجرای آن را به سازمان بدهد. منابع (درآمدها) و اعتبارات (هزینه‌ها) اجرای برنامه ۲۱ میلیارد ریال بود (قانون برنامه عمرانی اول، ۱۳۲۷: ۲). در واقع این برنامه نه یک برنامه‌ریزی منسجم و یکپارچه، که مجموعه‌ای از طرح‌های مورد نیاز کشور در قالب تخصیص اعتبارات لازم بود. در ماده دوم برنامه عمرانی اول به اعتبارات براساس تفکیک شهرستان‌های کشور اشاره می‌شود در واقع این ماده، اولین اشاره در برنامه‌های عمرانی به موضوع مناطق به‌شمار می‌رود.

هزینه پیش‌بینی شده بیست و هفت ماهه سازمان برنامه که به شرح صورت‌های پیوست از حیث حصه شهرستان‌ها بالغ بر دومیلیارد و یکصد و ده میلیون ریال (۲,۱۱۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال) و از حیث حصه عمومی بالغ بر سه میلیارد و پانصد و شصت و نه میلیون و ششصد و پنج هزار ریال (۳,۵۶۹,۶۰۵,۰۰۰ ریال) که جمع کل آن بالغ بر پنج میلیارد و ششصد و هفتاد و نه میلیون و ششصد و پنج هزار ریال (۵,۶۷۹,۶۰۵,۰۰۰ ریال) می‌باشد تصویب می‌گردد

در تبصره ۵ همین ماده نحوه مصرف اعتبارات شهرستان‌ها نیز مشخص می‌شود: «اعتباراتی که برای شهرستان‌ها منظور شده است به کارهای تولیدی و عمرانی و کشاورزی و امور اجتماعی هر شهرستان اختصاص دارد که در تحت نظر سازمان برنامه و طبق قانون برنامه به مصرف برسد» در تبصره ۶ ماده ۲ فقط منطقه بلوچستان برای جابه جایی در اعتبارات بنا بر مصلحت استثناء می‌گردد: «در حوزه بلوچستان چنانچه مصلحت منطقه اقتضا کند سازمان برنامه می‌تواند از اعتبار شهرستانی به شهرستان دیگر انتقال دهد» در تبصره ۷ همین ماده نیز به موضوع اعتبارات سهم سمنان و دامغان اشاره می‌شود: «از سهم سمنان و دامغان سازمان برنامه مبلغ پنج میلیون ریال برای عمران و آبادی خور و جندق و بیابانک پرداخت خواهد نمود» (قانون برنامه عمرانی اول، ۱۳۲۷). یکی از مهمترین مشکلاتی که در تهیه برنامه عمرانی اول نمود پیدا کرد، نبود اطلاعات مناسب از جمعیت و

فعالیت و آمار آن در سطح کشور بود. جهت پاسخگویی به این مسئله، در سال ۱۳۳۵ش (یکسال بعد از اجرای برنامه عمرانی دوم) اولین سرشماری ملی صورت گرفت که براساس آن جمعیت ایران ۱۹ میلیون نفر برآورد گردید. این سرشماری گسترش روزافزون جمعیت شهر تهران را نشان می‌داد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان تهران، نتایج سرشماری سال ۱۳۳۵). تا قبل از ملی شدن صنعت نفت و بحران تحریم درآمدهای نفتی، از سال ۱۳۱۹ش تا ۱۳۲۶ش سهم ارزش افزوده بخش نفت از ۲۰ درصد به حدود ۴۰ درصد رسید، بصورتیکه در سال ۱۳۲۵ و ۱۳۲۶ش بخش نفت دارای بیشترین سهم ارزش افزوده در میان بخش‌های اقتصادی از تولید ناخالص داخلی بوده است. با به‌وجود آمدن بحران نفتی، سهم ارزش افزوده این بخش با کاهش شدید در سال ۱۳۳۰ش مواجه و با قطع کامل درآمدهای نفتی در سال‌های ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ش این مقدار به صفر رسید. علاوه بر محدودیت و سپس قطع درآمدهای نفتی (۳۷.۱ درصد منابع مالی برنامه را شامل می‌شد) مقرر شده بود ۳۱.۹ درصد منابع مالی مورد نیاز از بانک بین المللی ترمیم و توسعه (بانک جهانی) تأمین شود. دولت ایران مذاکرات خود را برای اخذ وام با مقامات بانک مذکور آغاز نمود ولی اندکی پس از ورود نمایندگان این بانک به ایران، صنعت نفت ایران ملی اعلام شد و مذاکرات بین طرفین تعطیل گردید (نیلی، کریمی، ۱۳۹۶: ۱۱۲). بنابراین درآمدهای پیش بینی شده اجرای برنامه اول در دو منبع اصلی، با بحران مواجه گردید و عملاً امکان ادامه برنامه میسر نبود. با این وجود ابوالحسن ابتهاج که از سال ۱۳۳۰ش به عنوان مدیر سازمان برنامه و بودجه انتخاب شده بود برای دو سال باقیمانده برنامه اول، یک برنامه موقت تهیه کرد. علیرغم مشکلات، موانع، تنگناها و کمبود منابع برنامه اول، اقداماتی نظیر تأسیس بانک اعتبارات صنعتی، افزایش میزان تولید کارخانجات صنعتی و راه اندازی ۶ کارخانه جدید، تعمیر و بهبود راه‌ها و راه‌آهن، بهبود و توسعه سیستم‌های آبیاری و نیز مکانیزه شدن کشاورزی در برخی نواحی، حرکت به سمت توسعه بهره‌گیری از صنعت در کشاورزی انجام گردید.

۲.۴ برنامه عمرانی دوم و ایده توسعه منطقه‌ای

ایده برنامه‌ریزی منطقه‌ای در برنامه عمرانی دوم مطرح گردید. در برنامه عمرانی دوم کشور که بین سال‌های ۱۳۳۴ تا ۱۳۴۰ش اجرایی شد به ابتکار ابوالحسن ابتهاج (رییس وقت سازمان برنامه و بودجه کشور) استان خوزستان به عنوان استان نمونه کشور برای ایجاد تحولات توسعه محور برگزیده شد (ابتهاج، ۱۳۷۱؛ انصاری، ۱۳۹۳). یکی از ویژگی‌های

برجسته برنامه عمرانی دوم توجه به توسعه منطقه‌ای بعنوان رویکرد اصلی بود اگرچه شاید اولین تجربه ناحیه‌گرایی در توسعه اقتصادی ایران تجربه ایجاد سازمان عمران دشت مغان در سال ۱۳۳۲ ش (در برنامه عمرانی اول) با هدف استفاده موثرتر از آب رودخانه ارس و اسکان عشایر منطقه بوده است اما توسعه عمرانی و سرمایه‌گذاری منطقه‌ای در نواحی مستعد به منظور بوجود آمدن قطب یا قطب‌های توسعه در جهت استفاده از منابع طبیعی صراحتاً در برنامه عمرانی دوم پیگیری شد. اهداف برنامه عمرانی دوم طبق آنچه به تصویب مجلس رسید عبارت بود از:

افزایش تولید، بهبود و تکثیر صادرات، تهیه مایحتاج مردم در داخل کشور، ترقی کشاورزی و صنایع، اکتشاف و بهره‌برداری از معادن و ثروت‌های زیرزمینی، اصلاح و تکمیل وسایل ارتباطی، اصلاح امور بهداشت عمومی، انجام هر نوع عملیاتی برای عمران کشور، بالا بردن سطح فرهنگ و زندگی افراد و بهبود وضع معیشت عمومی.

این برنامه مشتمل بر ۲۱ ماده و ۱۰ تبصره بود. در ماده ۷ قانون برنامه عمرانی دوم با تاکید بر در نظر گرفتن وضعیت مناطق و استان‌ها آمده است: «سازمان برنامه باید سعی کند تا آنجایی که میسر است عملیات عمرانی بین استان‌ها و شهرستان‌های مختلف کشور با توجه به اوضاع و احوال محلی و استعداد و امکانات طبیعی تقسیم شود» (قانون برنامه عمرانی دوم، ۱۳۳۴). توفیقات سازمان عمران دره تنسی آمریکا (TVA) (Tennessee Valley Authority) در استفاده از منابع آب به منظور تسریع رشد اقتصادی یک منطقه در ایالات متحده آمریکا باعث شده بود که این رویکرد طرفدارانی در همه کشورها از جمله ایران پیدا کند (نیلی و کریمی، ۱۳۹۶: ۵۶). دیوید لیلنیتال (David Lilienthal) رئیس سازمان عمران دره تنسی موفق شده بود شهرها و روستاهای اطراف دره تنسی آمریکا را که یکی از عقب‌افتاده‌ترین مناطق آن کشور بوده، با پیشنهادها و توسعه‌ای خود به دولت ایالات متحده نجات دهد و این موفقیت باعث شد که الگویی برای توسعه زمین‌های زیر کشت و بهبود کشاورزی در کشورهای در حال توسعه فراهم شود. در سفری که لیلنیتال برای شرکت در اجلاس سالانه صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی به استانبول (۱۳۳۶ ش) انجام می‌دهد و به ارائه تجربیات و نظریات خود درباره توسعه منطقه‌ای می‌پردازد، ابوالحسن ابتهاج مدیر وقت سازمان برنامه و بودجه ایران به دلیل سابقه لیلنیتال و حضورش در برنامه‌های توسعه منطقه‌ای در دیگر نقاط جهان از جمله برزیل، کلمبیا، مصر و هندوستان از او دعوت کرد تا به ایران بیاید و پیشنهادی هم برای توسعه منطقه‌ای ایران ارائه کند. این

کارشناس آمریکایی به ابتهاج می‌گوید عقب‌مانده‌ترین و نامساعدترین منطقه ایران از نظر توسعه و پیشرفت را به وی معرفی کند، بعد از آن سفر ابتهاج این سؤال را در هیئت دولت مطرح می‌کند که عقب‌افتاده‌ترین و نامساعدترین منطقه برای توسعه در ایران کجاست؟ بعد از کاوش و بحث‌ها موضوع به نتیجه نمی‌رسد و بررسی‌ها ادامه می‌یابد تا اینکه گزارشی از سازمان خواروبار و کشاورزی ملل متحد (Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) (فائو) مورد توجه قرار می‌گیرد که در آن گزارش، فائو، استان خوزستان را در آن زمان به دلیل شوری آب و بدی آب‌وهوا دارای بدترین شرایط بهره‌برداری از اراضی و بهبود کشاورزی و دشوارترین منطقه از نظر آمادگی برای توسعه معرفی کرده بود. به استناد همین گزارش، خوزستان در سفر لیلینتال به ایران به عنوان نامزد توسعه منطقه‌ای معرفی می‌شود و در مراحل بعد با امکان‌سنجی طبیعی و اقتصادی، در سفر لیلینتال به خوزستان به عنوان اولین اقدام برای توسعه منطقه‌ای در ایران در فرایند اجرای قانون برنامه دوم عمرانی پیشنهاد احداث سد دز در شمال شهر اندیمشک ارائه می‌شود. ابتهاج در بخشی از خاطراتش، درباره چگونگی آغاز طرح عمران خوزستان می‌نویسد: «این طرح از سال‌ها پیش، زمانی که رئیس بانک ملی ایران بودم در ذهن داشتم» (ابتهاج، ۱۳۷۱: ۳۷۳). در برنامه دوم با پیروی از تز عمران منطقه‌ای و با هدف افزایش تولیدات کشاورزی از طریق احداث سد‌های بزرگ چندمنظوره، ساخت سه سد بزرگ دز، کرج و سفید رود در دستور کار قرار گرفت. ابتهاج، در سال ۱۳۳۵ش با هماهنگی محمدرضا شاه و دریافت موافقت وی از موسسه آمریکایی سازمان توسعه منابع نیویورک (NYDS) (New York Development Services) و مشاورانی از دانشگاه هاروارد دعوت می‌کند تا با حضور در خوزستان و انجام مطالعات میدانی به بررسی زمینه‌های نیازسنجی و امکان‌سنجی اجرای طرح‌های توسعه خوزستان اقدام کنند، طرح‌هایی که بعدها موسسه مزبور آنها را با عنوان «توسعه همه‌جانبه منابع طبیعی خوزستان» (The Unified Development of the Natural Resources of the Khuzestan Region) معرفی می‌کند. این موسسه، پس از انجام مطالعات میدانی طرح کلان خود برای توسعه خوزستان را با اعزام دو مدیر اصلی و ارشد خود به خوزستان، یعنی لیلیانتال (Lilienthal) و کلاپ (Clapp) ارایه می‌دهد. سپس با سازماندهی و راه‌اندازی تشکیلاتی به نام سازمان عمران خوزستان (KDS) (Khuzestan Development Services) و بعدها سازمان آب و برق خوزستان (KWPA) (Khuzestan Water and Power Authority) به اجرایی ساختن طرح‌های توسعه‌ای خود اقدام می‌کند. مهمترین طرح‌های پیشنهادی لیلیانتال

بررسی رویکردهای توسعه اقتصاد منطقه‌ای در ... (نبی امیدی و ایوب متی) ۸۳

- کلاپ عبارت بود از: ساخت ۱۴ سد (۷ سد روی کارون، ۲ سد روی دز، ۳ سد روی کرخه، یک سد روی رود مارون و یک سد روی رود زهره)، طرح‌های آماده‌سازی و آبیاری زمین‌های کشاورزی، پژوهشگاه‌های بذر خاک، خطوط تولید و انتقال نیرو، راه‌اندازی صنایع پتروشیمی، خدمات بهداشت همگانی، خانه‌سازی، تأسیس یک شرکت بزرگ دولتی کشت نیشکر (امام، ۱۳۹۶، ۲۳۷-۲۹۴). منطقه خوزستان (که فراتر از محدوده استان خوزستان است)، حدود ۶۴ هزار کیلومتر مربع وسعت و جمعیت استان خوزستان (هسته مرکزی منطقه) مطابق سرشماری سال ۱۳۳۵ ش کمی بیش از ۱/۴ میلیون نفر بوده است. بررسی ارزش افزوده بخش‌های مختلف اقتصادی نشان می‌دهد، بخش نفت طی برنامه عمرانی دوم از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۱ ش به‌طور متوسط سالانه ۱۷.۴ درصد رشد داشته است. دلیل رشد بالای ارزش افزوده بخش نفت، افزایش مجدد تولید آن بعد از شرایط ناشی از بحران نفت ایران در دهه ۱۳۳۰ ش به دلیل ملی شدن صنعت نفت می‌باشد. در جدول شماره ۱ به ارزش افزوده بخش‌های مختلف اقتصادی در طول برنامه عمرانی دوم پرداخته شده است.

جدول ۱. ارزش افزوده بخش‌های مختلف اقتصاد به قیمت ثابت سال ۱۳۷۶
در طول برنامه عمرانی دوم (میلیارد ریال)

عنوان / سال	۱۳۳۵	۱۳۳۶	۱۳۳۷	۱۳۳۸	۱۳۳۹	۱۳۴۰	۱۳۴۱	میانگین (درصد)
کشاورزی	ارزش افزوده	۶۸۷۶	۸۱۵۵	۸۴۱۱	۸۲۹۲	۸۴۵۳	۸۶۱۱	
	نرخ رشد		٪۱۸.۶	٪۳.۱	-٪۱.۴	٪۱.۹	٪۰.۵	٪۰.۴
	سهم	٪۲۳.۷	٪۲۲.۷	٪۲۰.۵	٪۱۸.۷	٪۱۷.۳	٪۱۶.۳	٪۱۹.۲
نفت	ارزش افزوده	۸۲۹۱	۱۱۲۷۵	۱۳۱۵۰	۱۴۹۰۵	۱۶۵۲۲	۱۹۱۵۵	۲۱۳۷۲
	نرخ رشد		٪۳۶	٪۱۶.۶	٪۱۳.۳	٪۱۰.۹	٪۱۵.۹	٪۱۱.۶
	سهم	٪۲۸.۶	٪۳۱.۴	٪۳۲.۱	٪۳۳.۶	٪۳۳.۸	٪۳۶.۵	٪۳۸.۳
صنایع و معادن	ارزش افزوده	۲۰۹۰	۲۵۶۶	۲۸۳۱	۳۱۷۰	۳۴۹۴	۴۱۷۳	۴۴۷۵
	نرخ رشد		٪۲۲.۸	٪۱۰.۳	٪۱۲	٪۱۰.۲	٪۱۹.۴	٪۷.۲
	سهم	٪۷.۲	٪۷.۱	٪۶.۹	٪۷.۱	٪۷.۲	٪۷.۹	٪۸
خدمات	ارزش افزوده	۱۱۷۱۹	۱۳۹۴۴	۱۶۶۲۶	۱۷۹۸۵	۲۰۳۷۴	۲۰۶۰۳	۲۱۳۹۹
	نرخ رشد		٪۱۹	٪۱۹.۲	٪۸.۲	٪۱۳.۳	٪۱.۱	٪۳.۹
	سهم	٪۴۰.۴	٪۳۸.۸	٪۴۰.۵	٪۴۰.۶	٪۴۱.۷	٪۳۹.۲	٪۳۸.۳

منبع: برآورد تولید ناخالص داخلی ایران (پژوهشکده پولی و بانکی ایران) و داده‌های سری زمانی بانک مرکزی به نقل از نیلی و کریمی، ۱۳۹۶

در برنامه عمرانی دوم بالغ بر ۸۰ درصد اعتبارات بخش آبیاری و سد سازی به سه طرح سد دز، سد کرج و سد سفیدرود اختصاص یافت. اجرای طرح‌های آبی بزرگ چندمنظوره فراتر از توان مهندسین داخلی بود بدین لحاظ اجرای آنها مستلزم به‌کارگیری مهندسین و مشاوران و پیمانکاران خارجی بود. این درحالیست که در این برنامه از اجرای طرح‌های کوچک جایگزین و یا حتی لازم و مکمل طرح‌های بزرگ همچون ساخت سد‌های خاکی، سد‌های انحرافی و شبکه‌های آبیاری غفلت شده بود. بعد از خوزستان، دومین منطقه مورد توجه سازمان برنامه در دوران برنامه دوم، منطقه جنوب شرق کشور، شامل سیستان و بلوچستان، جیرفت و میناب بود. در سال ۱۳۳۶ش قراردادی با یک شرکت ایتالیایی به نام شرکت مهندسین مشاور ایتال کنسولت منعقد گردید که منجر به تهیه گزارش‌های مفصلی از اوضاع طبیعی و اقتصادی و اجتماعی (با عنوان: آبادانی جنوب شرق ایران در سال‌های ۱۳۲۸ تا ۱۳۴۱ش) منطقه شد که هیچ‌گاه عملیاتی نشد. سومین منطقه مورد توجه سازمان در دوران برنامه دوم، استان (منطقه به اعتبار تقسیمات کشوری) کرمان بود. برای شناسایی و مطالعه منابع طبیعی این منطقه با موسسه مهندسین مشاور آلن اباسکو قراردادی امضا شد. مطالعات طرح نشان داد که این مناطق به دلیل اختلافات بسیاری که از نظر ویژگی‌های منطقه‌ای با منطقه خوزستان دارد، اجرای طرح‌های مشابه اقتصادی در این منطقه مقرون‌به‌صرفه نخواهد بود در نتیجه انجام طرح‌های کوچک در نواحی مختلف منطقه به‌منظور اصلاح شرایط اولیه محیطی تغییر یافت و پس از آن هم اجرای طرح به دلیل نبود امکانات مالی دولت در برنامه عمرانی دوم عملی نشد. برنامه‌های عمرانی برای مناطق آذربایجان، کردستان و خراسان جنوبی نیز پیشنهاد شده بود که به دلیل محدودیت مالی دولت به مرحله مطالعه و عمل نرسیدند (نیلی و کریمی، ۱۳۹۶: ۵۷). رویکرد اصلی برنامه عمرانی دوم توسعه منطقه ای بود و اقدامات اساسی مربوط به مناطق در این برنامه انجام پذیرفت، انجام مطالعات فراگیر توسعه منطقه ای در مناطق مختلف کشور و ایجاد نهادهای توسعه منطقه ای (به‌خصوص در خوزستان) از برجستگی های برنامه عمرانی دوم می‌باشد.

۳.۴ برنامه عمرانی سوم، رویکرد نهادی به برنامه‌ریزی منطقه‌ای

در برنامه عمرانی سوم، علاوه بر آنکه برای نخستین بار سرفصل‌هایی مانند فرهنگ، بهداشت، نیروی انسانی و عمران محلی به‌صورت مستقل مطرح و دارای ردیف اعتبار مخصوص

شده بود، هماهنگی بین تمام اهداف و برنامه‌ها نیز به دقت موردنظر قرار گرفت، مثلاً باتوجه به محور قرار گرفتن بخش کشاورزی، در برنامه صنایع و معادن نیز «توسعه صناعی که به توسعه کشاورزی و تهیه ابزار و وسایل کشاورزی کمک کند» (قانون برنامه عمرانی سوم، ۱۳۴۱: ۱) در زمره اولویت‌ها قرار داشت. فرق برنامه عمرانی سوم در مقایسه با برنامه‌های قبلی این بود که در آن به برنامه‌های اجتماعی، بخصوص آموزش و بهداشت و توسعه روستایی و صنایع روستایی توجه جدی شده بود، برنامه سوم طبعاً یک برنامه توسعه اقتصادی و اجتماعی بود و نمی‌توان آن را برنامه‌ای صرفاً اقتصادی دانست (لیلاز، ۱۳۹۲: ۷۵). این برنامه باتوجه به شناخت و تشخیصی که از عدم هماهنگی بین فعالیت‌های مختلف در برنامه عمرانی دوم و همچنین درکی که از ضرورت وجود یک دیدگاه جامع در برنامه حاصل شده بود تدوین گردید. مشکلات اقتصادی سال‌های اجرای برنامه عمرانی دوم موجب شد که توسعه و رشد اقتصادی و اجتماعی کشور به‌عنوان هدف ملی شناخته شود و برنامه‌ریزان به این نتیجه برسند که باتوجه به نقش پررنگ نفت و به تبع آن دولت در اقتصاد، بهبود وضع مردم فقط از طریق برنامه‌های اقتصادی امکان‌پذیر است. بدین‌منظور در برنامه عمرانی سوم، رشد درآمد ملی حداقل به میزان ۶ درصد همراه با ثبات اقتصادی، به‌عنوان هدف اصلی تعریف شد (نیلی و کریمی ۱۳۹۶: ۱۳۲-۱۳۱). در این برنامه رشد درآمد سرانه نیز با توجه به هدف رشد ۲.۵ درصدی جمعیت، ۳.۵ درصد هدف‌گذاری گردید. در گزارش مقدماتی برنامه عمرانی سوم، برای تحقق رشد هدف‌گذاری شده ۶ درصدی به سه راهبردی اصلی اشاره شده است که عبارتند از: «۱. افزایش پس انداز داخلی برای رساندن سهم سرمایه‌گذاری از تولید ملی به ۱۸ درصد، ۲. استفاده موثر از سرمایه‌ها (اصلاحات اداری و سازمانی و اصلاحات مربوط به روابط اجتماعی) و ۳. تحدید موالید».

برنامه عمرانی سوم، اولین برنامه جامع توسعه در ایران است که از برنامه‌ها موفق دوران پهلوی بود، بطوری‌که از نظر رشد اقتصادی، شش درصد نسبت به میزان رشد هدف‌گذاری شده، پیشی گرفت. همزمان با این برنامه، مجموعه اصلاحاتی با عنوان انقلاب سفید یا انقلاب شاه و مردم که مجموعه‌ای گسترده از تحولات و اصلاحات اقتصادی و اجتماعی را شامل می‌شد در دوره محمدرضا شاه به اجرا گذاشته شد. اجرای اصلاحات موسوم به انقلاب سفید که بنا بر ضرورت‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و روابط بین الملل بود، تغییرات وسیعی در جامعه ایران به وجود آورد. انقلاب سفید اصلاحات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را دربر می‌گرفت که بین سال‌های ۱۳۴۲ش تا ۱۳۵۷ش به مرور به

مرحله اجرا گذاشته شدند (یاراحمدی، ۱۳۹۹: ۵). به دلیل حرکت سریع ایران برای همانند شدن با کشورهای پیشرفته غربی و استفاده از الگوهای جاری در برنامه‌ریزی توسعه، از طریق دعوت از مشاوران خارجی، زمینه‌های آشنایی نظام برنامه‌ریزی ایران با الگوهای غربی فراهم شد (مک لئود ۱۳۷۹: ۱۴۶). برنامه عمرانی سوم تأثیرات بسیاری در ساختار اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایران بر جای گذاشت (اکبری و لیلان، ۱۳۸۹: ۱) همزمان اصلاحات ارضی که مهمترین اصل از اصول انقلاب سفید بود، باعث ایجاد روندهای مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شد. در برنامه اول و دوم عمرانی مدل و الگوی خاصی به منظور برنامه‌ریزی برای رسیدن به اهداف برنامه‌ها مورد توجه قرار نگرفته بود اما در برنامه عمرانی سوم از الگوی رشد اقتصادی هارود-دومار (Harrod - Domar) پیروی شد. این مدل از مهم‌ترین نظریه‌های رشد مبتنی بر نظریات جان مینارد کینز (John Maynard Keynes) می‌باشد که طی دو دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰م نظریه غالب در اقتصاد جهانی بود. مدل هارود-دومار، رشد اقتصادی را منوط به سرمایه‌گذاری و پس‌انداز می‌کند. اقتصاد باید نسبت معینی از تولید ناخالص ملی خود را پس‌انداز و سرمایه‌گذاری کند و هر چه پس‌انداز بیشتر باشد، سرمایه‌گذاری بیشتر بوده و در نتیجه رشد اقتصادی تحقق می‌یابد. این مدل، مانع اصلی رشد و توسعه کشورها را سطح پایین تشکیل سرمایه (سرمایه‌گذاری) می‌داند و از این‌رو اقتصاددانان با استفاده از این مدل، بر استفاده و تشویق سرمایه‌گذاری‌های خارجی جهت بالا بردن سطح تشکیل سرمایه، تاکید کرده‌اند. آنان بر این عقیده‌اند که سرمایه‌گذاری خارجی نقش مهمی در کاهش شکاف بین پس‌انداز ملی و تشکیل سرمایه ایفا می‌کند و همچنین سرریز کمک‌های فنی و تخصصی از کشورهای توسعه‌یافته به کشورهای در حال توسعه را به همراه دارد (قره باغیان، ۱۳۸۰: ۱۴). از جمله اقدامات مهم برنامه عمرانی سوم، تأسیس سازمان گسترش و نوسازی صنایع ایران در سال پایانی برنامه یعنی تیرماه ۱۳۴۶ش بود. تا پیش از تأسیس این سازمان، چهار نهاد مالی مهم یعنی بانک اعتبارات صنعتی، بانک توسعه صنعتی و معدنی، صندوق ضمانت صنعتی و هیات حمایت از صنایع، جمعاً بیش از ۴/۴ میلیارد ریال وام بلند مدت به صنایع خصوصی پرداخت کردند که نقش مهمی در رشد صنعتی برنامه سوم ایفا کرد (گزارش عملکرد برنامه عمرانی سوم، ۱۳۴۷: ۵۴). محمدرضا شاه شخصاً به تأسیس و نقش این سازمان در توسعه صنعتی ایران امید بسیار بسته بود و تاکید می‌کرد که این سازمان باید تا پیش از شروع برنامه عمرانی چهارم در سال ۱۳۴۷ش «به‌راه افتاده باشد که بتواند خودش را با برنامه‌های آینده تطبیق دهد»

(صورت جلسات شورای اقتصاد، ۱۳۴۶: ۸۸). از جمله اقدامات صنعتی چشمگیر این دوره تأسیس کارخانه‌های خودروسازی اعم از سواری و کامیون و اتوبوس، موتورسازی، فلزگدازی، صنایع پتروشیمی، انجام مقدمات تأسیس ذوب آهن اصفهان با همکاری اتحاد جماهیر شوروی، تولید سیمان، ماشین آلات کشاورزی و لوله‌سازی بود که همگی از جمله صنایع سنگین محسوب می‌شوند و پایه بنیه صنعتی ایران در دهه‌های بعد را تشکیل دادند (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۱۵-۱۱۴). درگزارش شرکت مشاوره‌ای ماوراء البحار^۱ نیز که در سال ۱۳۲۸ش تسلیم دولت ایران شد، برای منطقه‌ای کردن برنامه و تعیین نیازمندی‌های منطقه برای سرمایه‌گذاری و همچنین برای نظارت بر اجرای برنامه، ایجاد واحدهای استانی توصیه شده است. ابعاد این موضوع در قانون برنامه عمرانی اول بازتابی نیافت ولی در برنامه دوم مورد توجه قرار گرفت، بطوری که در قانون برنامه دوم تصریح شده است که: «سازمان برنامه باید سعی کند تا آنجا که میسر است عملیات عمرانی بین استان‌ها و شهرستان‌های مختلف کشور باتوجه به اوضاع و احوال محلی و استعداد و امکانات طبیعی تقسیم شود». در ماده ۱۷ برنامه عمرانی سوم آمده است:

برنامه‌های عمرانی استان‌ها و فرمانداری‌های کل را سازمان برنامه با توجه به نظر استانداران و فرمانداران کل تهیه می‌نماید و هر سال طرح‌هایی از قبیل راه‌های فرعی و آموزشگاه‌ها و درمانگاه‌ها و امور اجتماعی شهرها و روستاها و آبیاری و کشاورزی را که اجرای آنها در محل بدون احتیاج به مراجعه به مرکز امکان‌پذیر باشد پس از تصویب به استانداران و فرمانداران کل ابلاغ خواهد نمود تا طبق مقررات سازمان برنامه اجرا نمایند. برای آنکه استانداران و فرمانداران کل بهتر بتوانند احتیاجات عمرانی منطقه خود را پیش‌بینی نموده و در اجرای آنها مجهز شوند سازمان برنامه، کارمندان فنی در اختیار آنها خواهد گذاشت که زیر نظر آنها انجام وظیفه نمایند

همچنین در ماده ۱۸ آمده است:

در مورد فعالیت‌های عمرانی شهرداری‌ها و مؤسسات وابسته به آنها و مؤسسات عمومی و عام‌المنفعه‌ای که طبق قوانین کشور تشکیل شده‌است سازمان برنامه با رعایت اولویت شهرهایی که از جهت اقلیمی و جغرافیایی و درآمد و استفاده از کمک‌های عمومی دولت در وضع نامساعدی قرار دارند و همچنین با در نظر گرفتن جدول اولویت طرح‌های مربوط به تأمین آب مشروب و برق و طرح‌های حفاظتی و بهداشتی و تهیه مسکن و تلفن با اعطای وام و کمک‌های رایگان فنی و غیر فنی مبادرت خواهد نمود. طرز اجرای این ماده و همچنین وام و کمک بلاعوض و بهره و مدت وام

طبق آیین‌نامه‌ای خواهد بود که از طرف سازمان برنامه تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.

در طول این برنامه ۳۰۲ میلیون نفر به جمعیت ۲۳۰۵ میلیونی ایران افزوده شد و جمعیت کشور به ۲۶۰۷ میلیون نفر رسید. رشد جمعیت سالانه کشور به‌طور متوسط در این دوره به ۲۰۶ درصد رسید (در حالی که پیش‌بینی برنامه ۲۰۴ درصد بود). برآوردهای سازمان برنامه نشان می‌دهد که در پایان سال ۱۳۴۲ش (دومین سال اجرای برنامه سوم)، سطح اشتغال در کشور فقط ۲ درصد بیشتر از رقم سال ۱۳۳۸ش بوده است و ظرف سال‌های ۱۳۴۱ و ۱۳۴۲ش شمار شاغلان کشور افزایشی نداشته است. ولی طی سال‌های ۱۳۴۶ش حدود ۱۴۴ هزار شغل جدید تامین شد که به لحاظ شمار و درصد رشد سالیانه، بهترین عملکرد در دوازده سال منتهی به سال ۱۳۴۶ بوده است. در اهداف برنامه سوم، ایجاد یک میلیون شغل جدید در طول برنامه پیش‌بینی شده بود، ولی بررسی وضع اشتغال در دوره برنامه سوم نشان می‌دهد که در طی آن برنامه ۷۰۰ هزار نفر به‌کارگمارده شده‌اند (گزارش عملکرد برنامه عمرانی سوم: ۱۲۱). در طول این برنامه، جمعاً ۵۸۲ مدرسه ابتدایی در سراسر کشور ساخته و ۶۷۶ مدرسه دیگر نیز تکمیل شد که باتوجه به تمرکز آن بر سطح آموزش ابتدایی، نرخ بی‌سوادی ابتدای برنامه (یعنی ۸۰ درصد) به ۶۵ درصد کاهش یافت، گرچه هدف برنامه رساندن این نرخ به ۶۰ درصد بود. نکته مهم در احداث مدارس ابتدایی، تمرکز آن بر مناطق محروم بود. تقریباً نیمی از مدارس ساخته شده در سه منطقه محروم (جزایر و نوار مرزی جنوب، کردستان و خوزستان) توزیع شد و ۴۱ درصد مدارس تکمیلی نیز در چهار استان بختیاری، خوزستان، کرمان و خراسان قرار داشت. در حوزه بهداشت اعتبار مصوب این بخش معادل ۶ درصد کل هزینه برنامه سوم پیش‌بینی شده بود که در عمل با ۹۹۰۲ درصد تحقق، بالاترین عملکرد در میان فصول ۱۰گانه برنامه داشت (گزارش عملکرد برنامه عمرانی سوم: ۲۱ و ۱۰۸). بر اساس گزارش عملکرد برنامه عمرانی سوم، در آموزش عالی مهمترین رویداد برنامه سوم عمرانی تغییر نسبت دانشجویان شاغل در رشته‌های فنی از ۴۵ درصد در سال ۱۳۳۷ش به ۵۳ درصد تا سال ۱۳۴۶ش (سال پایانی برنامه سوم) بود. در این حوزه تمرکز اصلی بر بهبود کیفیت قرار داشت. در برنامه سوم تعداد ۹۲۰۰ تخت بیمارستان احداث شد، همچنین بیماری آبله به‌کلی ریشه‌کن شد و شمار پزشکان کشور ۵۰ درصد، دندانپزشکان ۴۰ درصد، داروسازان ۳۳ درصد و پرستاران ۸۷ درصد، افزایش یافت. با اینحال در پایان برنامه، امید به زندگی در ایران به ۴۶ سال رسیده بود و از هر ۱۰۰۰ تولد،

۱۶۰ نوزاد تا پیش از رسیدن به یک‌سالگی تلف می‌شدند) برنامه عمرانی چهارم کشور، (۲۷۱). به مثابه یکی از مهمترین شاخص‌های اقتصادی که نشان‌دهنده درجه ثبات اجتماعی و سیاسی جامعه نیز هست، عملکرد برنامه عمرانی سوم در حوزه تورم استثنایی و در طول دهه‌های قبل و بعد (تاکنون) بی‌همتا بوده است. در طول اجرای برنامه سوم، متوسط افزایش هزینه زندگی به سالانه ۱.۴ درصد رسید که نشانگر عملکرد موفق این برنامه در کاهش تورم در عین افزایش سرعت رشد اقتصادی کشور بود (لیلاز، ۱۳۶۲: ۱۲۷). تشکیل نهاد استانی سازمان برنامه در استان‌ها و نیز تاکید بر برنامه‌های عمرانی توسعه محلی و منطقه‌ای و گرفتن نظر مشورتی از استانداران و فرمانداران کل و در برخی موارد نمایندگان استان‌ها از موارد مهم نگاه منطقه‌ای این برنامه است. در واقع در برنامه عمرانی سوم این ایده مطرح شد که در استان‌ها دفاتر سازمان تشکیل شود و سازمان برنامه در استان‌ها آغاز به کار کند. در استان‌ها نیز مانند سازمان برنامه (سازمان مرکزی) دو دفتر فنی و اقتصادی تشکیل شد. در طول برنامه عمرانی سوم، سازمان برنامه به سازمان برنامه و بودجه ارتقاء یافت و دفاتر استانی آن نیز تشکیل شدند.

۴.۴ برنامه عمرانی چهارم، ساختار جدید و عدم توازن

هدف‌های برنامه عمرانی چهارم همانگونه که در ماده ۱ این برنامه ذکر شده است عبارتند از:

۱. تسریع رشد اقتصادی و تکثیر درآمدی ملی از راه افزایش قدرت تولید با اتکا بیشتر به توسعه صنعتی،
۲. توزیع عادلانه‌تر درآمد از راه تامین کار و گسترش خدمات اجتماعی و رفاه برای کلیه افراد و افزایش فعالیتهای آبادانی و بهسازی بخصوص در روستاها،
۳. کاهش نیازمندی به خارج براساس افزایش قدرت تولید و رفع احتیاجات اساسی و تسریع در بخش کشاورزی،
۴. تنوع بخشیدن به کالاهای صادراتی کشور و گسترش بازارهای موجود و دستیابی به بازارهای جدید خارجی، و
۵. بهبود خدمات اداری از طریق ایجاد تحول اساسی در نظام اداری.

ماده ۱۷ و ۱۸ قانون برنامه عمرانی سوم که به توسعه منطقه‌ای اشاره کرده بود عیناً در برنامه عمرانی چهارم تکرار گردید با این تفاوت که به‌عنوان استانداران و فرمانداران کل، نمایندگان مناطق در مجلسین نیز اضافه گردید (قانون برنامه عمرانی چهارم، ۱۳۴۶). در این برنامه برای اولین بار طرح منطقه‌ای شدن کشور با توجه به ابعاد مختلف مورد توجه قرار

گرفت و در ادامه تمرکز زدایی صورت گرفته در برنامه سوم، اقدامات موثری در راستای تمرکززدایی اداری و سازمانی انجام و مقامات استانی اختیارات بیشتری گرفتند. در طی این برنامه با توجه به لزوم ملی دیدن برنامه‌های منطقه‌ای، خطوط اصلی توسعه و اولویت‌های نسبی هر منطقه تعیین شد و بر اساس طرحی که تهیه شد، کشور به ۱۱ منطقه برنامه‌ریزی تقسیم شد که هریک از این کلان منطقه‌ها به ۳۰ میان منطقه تقسیم شدند تا چارچوب فضایی برنامه‌های محلی را فراهم آورند و ۱۴۰ منطقه کوچک (نواحی متمرکز شهری) نیز بخش دیگر سلسله‌مراتب توسعه فضایی کشور را تشکیل دادند (کاظمی، ۱۳۸۶: ۷۵). در اواخر برنامه عمرانی چهارم، بر اثر تمرکز بیش از حد برنامه‌ها بر روی صنعت و شهرنشینی با هدف رویارویی با معضل بیکاری قریب‌الوقوع مناطق شهری، رشد اقتصادی و توسعه نواحی مختلف کشور حالت نامتوازن به خود گرفت همان‌گونه که در خلاصه برنامه عمرانی پنجم آمده است

بررسی توزیع تولید ناخالص و سرمایه‌گذاری‌های عمرانی در نواحی مختلف کشور نشان می‌دهد که در برخی از موارد تولید ناخالص سرانه و سرمایه‌گذاری‌ها و هزینه‌های عمرانی، متناسب با جمعیت، امکانات و احتیاجات نواحی مختلف نمی‌باشد. عدم تعادل در توزیع درآمد و سرمایه‌گذاری در بین نواحی، مهاجرت به مناطق پیشرفته خصوصاً استان مرکزی [تهران] را تشدید نموده و مسائل شهری را حادتر می‌نماید (خلاصه برنامه عمرانی پنجم، ۱۳۵۱: ۱۸).

برنامه چهارم بیشتر بر روی توسعه صنعتی تمرکز کرد و همین مسئله باعث تشدید شهرنشینی در طول برنامه شد. براساس اسناد مربوط به صورتجلسات شورای اقتصاد، با ابراز نگرانی مسئولان دولت از شدت گرفتن نرخ مهاجرت بخصوص بعد از برنامه سوم و اجرای اصلاحات ارضی (بعنوان یکی از اصول انقلاب سفید) و ادامه آن در طول برنامه چهارم، شاه اعلام می‌کند «اصولاً هیچ‌وقت جمعیت پایتخت نباید از یک‌دهم جمعیت کشور تجاوز نماید و این باید یک دستورالعمل باشد» (صورتجلسات شورای اقتصاد، ۱۳۴۴-۱۳۵۶ جلد دوم: ۲۵) طبق اطلاعات ترازنامه بانک مرکزی ایران تا سال ۱۳۵۱ ش «حدود ۳۴ درصد جمعیت شهرنشین در تهران متمرکز بود» (بانک مرکزی ایران، ترازنامه سال ۱۳۵۱: ۱۰۱). مجموعه تحولات اقتصادی و اجتماعی که از زمان برنامه عمرانی سوم شروع شده بود در جریان برنامه چهارم و توسعه بخش‌های صنعتی و بازرگانی به سمتی می‌رفت که افزایش سطح مهاجرت از روستا و از مناطق کم برخوردار به مناطق شهری و برخوردار

اجتناب‌ناپذیر می‌نمود. در پایان برنامه چهارم (۱۳۵۱ش) یک‌سوم خانوارهای شهری کمتر از ۶۰ هزار ریال هزینه داشتند؛ حال آنکه این نسبت در روستاها بیش از دو سوم خانوارها یعنی ۶۷.۵ درصد آن‌ها را در بر می‌گرفت. متقابلاً، شمار خانوارهای شهری با هزینه سالانه ۳۴۰ هزار ریال و بیشتر، ۶.۵ برابر روستاها بود که خود ۵۷ درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌دادند. نابرابری در درون شهرها و درون روستاها در مقایسه استان‌ها با هم وخیم‌تر بود (لیلاز، ۱۳۹۲: ۲۷۹). برای بدست آوردن یک مقایسه ساده میان پردرآمدترین گروه‌های شهری و کم‌درآمدترین خانوارهای روستایی، کافی است اشاره شود که در سال ۱۳۵۱ش یک خانوار بسیار پرهزینه شهری در تهران، به‌طور متوسط ۳۸ برابر یک خانوار بسیار کم‌هزینه روستایی در فرمانداری کل سمنان هزینه داشت (مرکز آمار ایران، ۱۳۵۱: ۸۳-۸۲). در دوران برنامه عمرانی چهارم، برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران وارد مرحله نوینی شد و تهیه برنامه‌های جامع توسعه منطقه‌ای به کمک شرکت‌های مهندسی مشاور در دستور کار قرار گرفت. به‌رغم سیاست برنامه عمرانی سوم، در برنامه عمرانی چهارم دعوت از مهندسين مشاور خارجی مجدداً مطرح شد. بر همین اساس دفتر عمران ناحیه‌ای سازمان برنامه و بودجه با استفاده از خدمات شرکت‌های بزرگ مهندسين مشاور ایرانی و خارجی در چند منطقه کشور اقدام به انجام مطالعات منطقه‌ای و تهیه برنامه جامع توسعه برای این مناطق کرد (نیلی و کریمی، ۱۳۹۶: ۸۵).

۵.۴ برنامه عمرانی پنجم و مطالعات ستیران

یکی از بنیان‌های فلسفی برنامه عمرانی پنجم، تمرکز زدایی و عمران ناحیه‌ای بود (لیلاز، ۱۳۹۲: ۳۳۱) خداداد فرمانفرمائی‌ان (رئیس وقت سازمان برنامه و بودجه و طراح برنامه عمرانی پنجم) در خاطرات خود بر این گرایش برنامه پنجم تأکید می‌ورزد (فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۵۷: ۲۶۵). از طریق همین سمت‌گیری بود که مبلغی نسبتاً قابل توجه از وجوه عمران دولتی (۱۷۰ میلیارد ریال معادل ۲/۵ میلیارد دلار) به عمران ناحیه‌ای اختصاص یافت تا به درمان توسعه‌نیافتگی منطقه‌ای بپردازد و سیاست تمرکززدایی را محقق کرده باشد. برنامه عمرانی پنجم به‌عنوان آخرین برنامه اجرا شده دوران پهلوی در اسفند سال ۱۳۵۱ش برای اجرا از فروردین ۱۳۵۲ش تا پایان سال ۱۳۵۶ش به تصویب مجلس سنا رسید (گرچه برنامه عمرانی ششم نیز برای دوره ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۱ش تدوین گردید اما به دلیل انقلاب ۱۳۵۷ش و تغییر نظام سیاسی کشور به مرحله تصویب و اجرا نرسید) این برنامه برای اولین بار بطور

کامل توسط متخصصان ایرانی در سازمان برنامه و بودجه تهیه و تدوین شده بود اما در مدت کوتاهی بعد از اجرا مورد بازنگری و تجدیدنظر اساسی قرار گرفت. در میان برنامه‌های عمرانی اجرا شده در دوره پهلوی (۵ برنامه)، برنامه پنجم تنها برنامه‌ای بود که بصورت اساسی اصلاح گردید. قبل از برنامه عمرانی پنجم و در دهه ۴۰ شمسی، کشور دو برنامه موفق از نظر رشد اقتصادی (برنامه عمرانی سوم و چهارم) را پشت سر گذاشته بود و نتایج خیرکننده برنامه عمرانی چهارم نویدبخش افزایش سرعت توسعه کشور در سال‌های آتی بود. افزایش قیمت نفت و میزان تولید و فروش آن در سال ۱۳۵۲ش و تشدید و ادامه آن در سال ۱۳۵۳ش، باعث شد منابع مالی برنامه عمرانی پنجم نیز دچار تحول شگرفی شود. افزایش ناگهانی و شدید قیمت نفت موجب شد محدودیت منابع مالی نزد حاکمیت عالی کشور موضوعیت خود را از دست بدهد و آن‌ها بدون توجه به محدودیت ظرفیت جذب منابع در اقتصاد، برنامه‌ریزان اقتصادی را مکلف کردند که برای کلیه پروژه‌های پیشنهادی وزارت‌خانه‌ها اعتبار لازم را تامین کنند (نیلی و کریمی، ۱۳۹۶: ۳۱۹).

مهمترین اهداف برنامه عمرانی پنج عبارت بودند از: ۱. حفظ رشد سریع و مداوم اقتصادی توأم با ثبات نسبی قیمت‌ها و تعادل در موازنه پرداخت‌های خارجی کشور، ۲. ایجاد تعادل بیشتر بین مناطق مختلف کشور از نظر اقتصادی و اجتماعی، ۳. استفاده کامل از ظرفیت‌های تولید ایجاد شده در برنامه‌های عمرانی گذشته و افزایش کارایی در تولید و عرضه کالاها و خدمات در بخش دولتی و خصوصی و ۴. افزایش سهم ایران در تجارت بین‌المللی و حضور بیشتر در بازارهای جدید جهانی. از نظر کمی نیز مهمترین هدف برنامه پنجم رشد متوسط سالانه ۱۱.۴ درصد در تولید ناخالص داخلی به قیمت‌های ثابت بود که البته این میزان در برنامه پنجم تجدیدنظر شده پنجم به ۲۵.۹ درصد رسید. در این برنامه تقسیمات ۱۱ گانه منطقه‌ای برنامه چهارم به دلیل ناهماهنگی با تقسیمات سیاسی و اداری لغو شد و در سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ش معاونت امور استان‌ها در سازمان برنامه و بودجه شکل گرفت. در حالی که شکاف درآمدی میان شهر با روستا از یک‌طرف و درون مناسبات شهری از سوی دیگر، طی سال‌های دهه ۱۳۴۰ش با سرعتی اندک رو به کاهش گذاشته بود، از اوایل سال‌های دهه ۱۳۵۰ش (اواخر برنامه چهارم و اوایل برنامه پنجم) این شکاف مجدداً ژرفا گرفت و تا سال ۱۳۵۶ش به بدترین وضعیت ممکن در تاریخ ایران (ثابت شده) رسید (لیلاز، ۱۳۹۲: ۴۸۹). برنامه عمرانی پنجم حرکتی جدی به سوی برقراری نظام غیرمتمرکز عمرانی و فراهم کردن شرایط مشارکت بیشتر مقامات و مردم محلی در

برنامه‌ریزی و اجرای برنامه‌ها بود در این برنامه سیاست توسعه معطوف به توسعه مناطقی شد که دارای رشد پایین و مهاجرگر بودند (کاظمی، ۱۳۸۶: ۷۵). در برنامه تجدیدنظر شده پنجم که بدون محدودیت‌های مالی قبلی تنظیم گردید اهداف برنامه ارتقا داده شد، بطوریکه اصلی‌ترین هدف کمی برنامه عمرانی پنجم رشد متوسط سالانه ۱۱.۴ درصد در تولید ناخالص داخلی به قیمت‌های ثابت بود که در برنامه تجدیدنظر شده این رقم با رشدی برابر ۲۵.۹ درصد در سال از رقم ۱۱۶۵ میلیارد ریال به ۳۶۸۶ میلیارد هدف‌گذاری گردید. همچنین در برنامه تجدیدنظر شده، رشد سالانه ۲۰ درصدی برای بخش صنعت در نظر گرفته شد در صورتی که در برنامه اولیه رشد ۱۵ درصدی مدنظر قرار گرفته بود. در برنامه تجدیدنظر شده، سه بعد جدید به نظام برنامه‌ریزی میان‌مدت اضافه گردید که تمام آنها به‌علت و به‌دنبال افزایش درآمد نفت مطرح شده است:

الف: برنامه‌ریزی بر مبنای عرضه منابع طبیعی و ظرفیت‌های زیربنایی محدودکننده و سایر عوامل محدود تولید از جمله نیروی انسانی ماهر، ب: برنامه‌ریزی باتوجه‌به اهمیت استفاده صحیح از آن قسمت از درآمد ارزی کشور که جذب آن در کوتاه مدت میسر نیست و پ: برنامه‌ریزی بدون محدودیت ارزی و با تأکید خاص به تأمین نیازهای داخلی از خارج و افزایش ظرفیت‌ها و سازمان‌ها و نهادهای لازم برای تأمین آن (قانون برنامه عمرانی پنجم تجدیدنظر شده، ۱۳۵۳).

در زمینه برنامه‌ریزی آمایش سرزمین، فرانسه که یکی از باسابقه‌ترین کشورها می‌باشد همواره مورد توجه برنامه‌ریزان توسعه ایران بوده است. فرانسه از معدود کشورهایی است که طی ۸۰ ساله اخیر برنامه‌ریزی بدون آمایش سرزمین داشته و دستگاه‌های مشخصی را برای تهیه و اجرای برنامه‌هایی از این دست ایجاد نموده است. فکر برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در فرانسه در سال ۱۹۴۷م با انتشار کتابی به نام «پاریس و بیابان فرانسه» (Paris and the French desert) توسط ژان فرانسوا گراویه (Jean-François Gravier) پدیدار شد. از آن تاریخ به بعد تا سال ۱۹۷۵م این شیوه برنامه‌ریزی در فرانسه دوران موفق و به قول فرانسویان دوران سی ساله «شکوهمندی» را پشت سر گذاشت. ایران همواره تلاش داشته است تا از تجربیات این کشور در زمینه آمایش سرزمین استفاده نماید. در ابتدا و در سال ۱۳۵۱ش مهندسین مشاور شرکت فرانسوی «ست» به منظور مشاوره در امور کشاورزی و مدیریت اراضی در ایران شروع به فعالیت و همکاری کرد. دو سال بعد و در سال ۱۳۵۳ش وزارت مسکن و شهرسازی ایران متولی تدوین طرح جامع سرزمین شد. بدین منظور مرکز

مطالعات و بهره‌وری از سرزمین، با مشارکت وزارت خانه‌های مسکن و کشاورزی ایجاد شد. براین اساس، لزوم توجه به تعادل‌های منطقه‌ای و ضرورت استفاده از برنامه‌ریزی‌های فضایی و توجه به سیاست‌گذاری‌های منطقه‌ای از عواملی بود که منجر به تاسیس مرکز آمایش سرزمین در سازمان برنامه و بودجه در سال ۱۳۵۳ش گردید (سیف الدینی و پناهنده خواه، ۱۳۸۶: ۸۷). مقرر شد این شرکت به مسئولان ایران کمک کند که بتوانند ایران ۴۰ سال آینده را طراحی کنند، لذا رئیس و نماینده‌های این شرکت فرانسوی به ایران آمدند و شرکتی با سهم ۴۹ درصد فرانسوی و ۵۱ درصد ایرانی، با ترکیب دو نام «ست» و «ایران» به نام «ستیران» تاسیس کردند. اولین قرارداد این شرکت جدید، طرح آمایش سرزمین بود که از کارشناسان فرانسوی استفاده کرد. سال ۱۳۵۲ش شرکت ستیران تاسیس شد و در اسفند ماه سال ۱۳۵۳ش خطوط کلی برنامه آمایش سرزمین را پیشنهاد کردند این پیشنهاد در خرداد سال ۱۳۵۴ش به عقد قراردادی میان سازمان برنامه و بودجه (مرکز آمایش سرزمین) و مهندسان مشاور ستیران انجامید.

دامنه مطالعات مهندسين مشاور در ۸ زمینه فضای فیزیکی و جغرافیایی، جمعیت و جامعه، فضای شهری، فضای روستایی، صنعت و معدن، خدمات، راه و ارتباطات و سازمان‌های تصمیم‌گیری برای هدایت، کنترل و تامین هزینه برنامه‌ها پیش‌بینی شده‌است. همچنین در قرارداد مذکور برای بهره‌گیری از نتایج مطالعات مهندسين مشاور در تهیه برنامه عمرانی ششم و ایجاد هماهنگی بین این مطالعات و مطالعات کارشناسان سازمان برنامه صورت گرفته است (ستیران، ۱۳۵۶، صص ۱۱-۱۲). شرکت ستیران، نتایج دور اول مطالعات را در چند مرحله و تا اوایل سال ۱۳۵۵ش و نتایج مرحله دوم را در ۴ بخش و در اردیبهشت ۱۳۵۶ ارایه کرد.

جدول ۲. نحوه تدوین و ارائه مطالعات آمایش ستیران

مطالعات دور اول	جلد اول	قسمت اول: شرایط کنونی و آمایش سرزمین
		قسمت دوم: طرح پایه: هدف‌های کلی و سیمای ایران در درازمدت
	جلد دوم	قسمت سوم: سیاست‌های ویژه، شامل: منابع طبیعی کشاورزی صنایع و معادن خدمات

	جلد سوم	ادامه سیاست های ویژه قسمت سوم، شامل : ترابری و زیربناها جامعه روستایی جامعه شهری جهانگردی محیط زیست و کیفیت زندگی
	ضمائم	برای هر بخش یا جامعه و محیط، مواد اولیه را فراهم آورده و مایه اصلی تهیه گزارش به حساب می‌آیند.
	پیوست‌ها	ارائه بصورت نقشه که پاره‌ای از آنها برای اولین بار چاپ می‌شود از جمله : نقشه‌های مشروح آبادی‌ها، تراکم جمعیت روستایی فعلی و توان‌ها به مقیاس ۱/۱.۰۰۰.۰۰۰ نقشه‌های مختلف در مورد اطلاعات اقلیمی به مقیاس ۱/۵.۰۰۰.۰۰۰
مطالعات دور دوم	بخش ۱ (۱۲ جلد)	نظام شهری و خط‌مشی اجرایی آن
	بخش ۲ (۱۱ جلد)	جامعه روستایی و خط‌مشی اجرایی آن
	بخش ۳ (۱۱ جلد)	محورهای استانی (محور خوزستان - آذربایجان) و خط‌مشی اجرایی آن
	بخش ۴ (۱۱ جلد)	تمرکززدایی و خط‌مشی اجرایی آن

تنظیم توسط محقق براساس متن گزارشات ستیران

در ابتدای گزارش مطالعات ستیران به رشد اقتصادی ایران در طی برنامه‌های سوم و چهارم و نیز افزایش قیمت نفت اشاره شده و تاکید می‌شود

بیش از ده سال است که ایران راه رشد اقتصادی بسیار شتابانی را در پیش گرفته است. بالا رفتن اخیر قیمت نفت، با از بین بردن موقت محدودیت‌های مالی، آهنگ رشد را به گونه‌ای چشمگیر تند و دور نمای تمدن بزرگ را نزدیک‌تر کرده است.

مشاوران در گزارش خود تاکید می‌کنند

کوشیده‌ایم که کیفیت منابع متفاوت آماری که در دسترس ما بود، تا جای ممکن، سنجیده شود. در بسیاری از موارد، از استفاده از آمارهای موجود چنانکه بوده‌اند خودداری کرده‌ایم، بنابراین کوشیده‌ایم از طریق تحقیق، مصاحبه، مشاهده محلی و تطبیق با هر روش ممکن دیگر، تخمین‌های جدیدی بزنیم که درست‌تر باشند.

در گزارشی که به مرکز آمایش سرزمین در سازمان و برنامه و بودجه ارائه گردید، توجه خاصی به ابعاد زیر مبذول شده بود:

۱. به فضا و جغرافیا زیرا فضا که دربرگیرنده و تکیه‌گاه مشترک تمام تصمیمات و فعالیت‌های عمرانی است، ۲. به افق درازمدت، چرا که در میان مدت نتایج مترتب به سازماندهی فضا ظاهر نمی‌گردند، ۳. به برداشت کلی میان منطقه‌ای و میان رشته‌ای، زیرا تنها با این روش می‌توان به اثرات نامستقیم تصمیم‌گیری‌ها پی‌برد و ۴. به جهات کیفی امور که دربرداشت صرفاً اقتصادی بدان توجه کافی نمی‌شود.

در این طرح بر استقرار جمعیت در شمال ساحل خلیج فارس تأکید شده بود دلیل این استقرار اولاً موقعیت ترانزیتی مرزهای آبی ایران در خلیج فارس و ثانیاً دسترسی به آب فراوان به خصوص برای سیستم سرمایه‌گذاری صنایع که این چنین آبی در داخل سرزمین ایران برای صنایع آب‌بر وجود ندارد. ثالثاً وجود انرژی در پهنه سواحل ایران در خلیج فارس است. در طرح، همچنین گفته شده است که ۲۵ سال بعد، از سال ۱۳۷۸ ش و در صورت تحقق اهداف، می‌توان ۵۰ میلیون نفر را در این سواحل استقرار داد. طراحان ستیران معتقد بودند همه فعالیت‌های صنعتی باید در این سواحل مستقر شوند. استقرار خودروسازی‌ها و حدوداً ۱۰۰ میلیون تن ظرفیت تولید در این منطقه پیش‌بینی کرده بودند که ۱۵ میلیون تن آن در شعاع ۲۵ کیلومتری بندرعباس مستقر می‌شد. در گزارش ستیران به ۹ مسئله (مابه‌های اصلی) نیز در پایان گزارش مرحله اول اشاره شده است: ۱. دورنمای جمعیتی، ۲. مهاجرت‌های بین مناطق، ۳. تعادل میان محیط شهری و روستایی، ۴. نوع رشد سریع، ۵. مشکل تهران (پیشنهاد اصفهان بعنوان پایتخت جدید)، ۶. نابرابری‌های اجتماعی-اقتصادی و نوع رشد، ۷. محیط زیست، منابع طبیعی و میراث فرهنگی، ۸. وحدت ملی و عدم تمرکز و ۹. محیط بین‌المللی و مناسبات خارجی (مهندسين مشاور ستیران، ۱۳۵۶، جلد ۱، ۱۶۸-۱۴۷). فرض‌ها و هدف‌هایی که ستیران در هر کدام از موارد بالا در نظر گرفته بود همراه با سیاست‌هایی که برای هر یک از بخش‌های اقتصادی پیشنهاد شده بود، به ترسیم چشم انداز ۱۳۹۱ ایران انجامید. مطالعات ستیران سه افق زمانی ۳۷ ساله (تا پایان سال ۱۳۹۱ ش)، ۱۷ ساله (تا پایان سال ۱۳۷۱ ش) و ۵ ساله (تا پایان سال ۱۳۶۱) مورد توجه قرار می‌دهد. رویکرد منطقه‌ای و اصل عدم تمرکز از ویژگی‌های مهم طرح استراتژی درازمدت طرح آمایش سرزمین (گزارش شرکت مشاوره ستیران) بود به‌صورتیکه علاوه بر تأکیدات

بررسی رویکردهای توسعه اقتصاد منطقه‌ای در ... (نبی امیدی و ایوب متی) ۹۷

محورهای اصلی گزارش دور اول و دوم، یک جلد کامل به دو منطقه خوزستان و آذربایجان پرداخته است.

همان‌طور که گزارش ستیران نیز تاکید می‌کند، طرح آمایش ارائه شده صرف‌نظر از ارزش آن به‌عنوان نخستین برداشت از آمایش سرزمین در ایران، دو استفاده مهم و فوری دیگری نیز دارد:

۱. از این طرح احتمالاً می‌توان به‌عنوان مرجع استناد برای تدوین شقوق دیگری از طرح آمایش سرزمین استفاده کرد و ۲. می‌توان از این طرح، به‌عنوان یک قالب همسازی فضایی و درازمدت، برای تهیه برنامه پنج‌ساله ششم و منطقه‌ای کردن آن استفاده نمود.

که البته نتایج مطالعات ستیران، و همچنین رهنمودهای آمایشی آن برای تهیه برنامه عمرانی ششم، به دلیل انقلاب ۱۳۵۷ مورد بهره‌برداری قرار نگرفت.

از نظر تطبیقی، حدود ۲۴ درصد کل اعتبار ناحیه‌ای به فصل آموزش و پرورش، ۲۱ درصد به فصل عمران روستایی، ۱۴ درصد به مسکن و ۱۰ درصد به عمران شهری تخصیص داده شد. اختصاص ۱۷۰ میلیارد ریال برای محرومیت زدایی و دستیابی به توسعه متوازن، یکی از سمت‌گیری‌های اساسی برنامه پنجم بود. این مبلغ به تنهایی از هریک از اعتبارات دولتی کشاورزی، آب، آموزش و پرورش، برق و مخابرات بیشتر بود. برنامه‌های آمایش سرزمین در ایران حتی بعد از انقلاب ۱۳۵۷، بسیار متأثر از راه و روش فرانسوی است، چرا که در روش شناسی طرح آمایش سرزمینی ایران که توسط مشاوران ستیران تهیه شد، آشکارا جای پای تجربه اواخر دهه ۶۰ و اوایل دهه ۷۰م فرانسه، یعنی طرح فراگیر آمایش آن کشو معروف به «سزام» به چشم می‌خورد.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی جایگاه و اهمیت رویکرد توسعه منطقه‌ای در برنامه‌های عمرانی اول تا پنجم (۱۳۲۷-۱۳۵۶) پرداخته است.

اجرای اولین برنامه توسعه عمرانی با وقایع مهمی چون ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد و سقوط دولت محمد مصدق و تحریم کشور مصادف بود. در این برنامه به توسعه منطقه‌ای بصورت محدود و مصداقی (دشت مغان) توجه شده بود. ایده برنامه

عمرانی دوم، توسعه منطقه‌ای بوده است. در طول اجرای این برنامه از شرکت های مشاور معتبر و همچنین سازمان‌های بین المللی موفق در زمینه عمران منطقه‌ای استفاده شد. تشکیل سازمان‌های عمران منطقه‌ای و مطالعات توسعه ناحیه‌ای در خوزستان، سیستان، کرمان، کردستان و آذربایجان در این برنامه نشان از اهمیت رویکرد توسعه منطقه‌ای در این برنامه است. رویکرد منطقه‌ای در برنامه سوم با نهادهای سازی مواجهه شد. تشکیل نهاد استانی سازمان برنامه در استان‌ها و نیز تاکید بر برنامه‌های عمرانی توسعه محلی و منطقه‌ای و گرفتن نظر مشورتی از استانداران و فرمانداران کل و در برخی موارد نمایندگان استان‌ها از موارد مهم نگاه منطقه‌ای این برنامه است در واقع در برنامه عمرانی سوم این ایده مطرح شد که در استان‌ها دفاتر سازمان تشکیل شود. برنامه سوم با طرح انقلاب سفید (انقلاب شاه و مردم) همزمان شد. افزایش مهاجرت و توسعه شهرنشینی در نتیجه انجام اصول انقلاب سفید (بخصوص اصلاحات ارضی) از برنامه عمرانی سوم شروع شد و در سایر برنامه‌ها نیز ادامه یافت. در طی برنامه چهارم با توجه به لزوم ملی دیدن برنامه‌های منطقه‌ای خطوط اصلی توسعه و اولویت‌های نسبی هر منطقه تعیین شد و بر اساس طرحی که تهیه شد، کشور به ۱۱ منطقه برنامه‌ریزی تقسیم شد. در برنامه پنجم با حذف سیاست مناطق ۱۱ گانه کشور سیاست توسعه، معطوف به مناطق کم برخوردارتر گردید. در برنامه پنجم آمایش سرزمین بصورت جدی مورد توجه قرار گرفت. تحلیل اهداف برنامه های عمرانی نشان داد، بجز در برنامه عمرانی پنجم، در اهداف هیچ کدام از برنامه‌ها به بحث اهداف توسعه متوازن منطقه‌ای اشاره مستقیمی نشده است. هرچند برخی اهداف برنامه‌ها بسیار کلی و عمومی و قابل تسری به مناطق مختلف بوده اما تنها در برنامه پنجم به صراحت به ایجاد تعادل بیشتر بین مناطق مختلف کشور از نظر اقتصادی و اجتماعی به عنوان یکی از اهداف برنامه اشاره شده است. در زمان تدوین برنامه عمرانی ششم، مطالعات مربوط به طرح آمایش سرزمین (ستیران) تهیه و مشکلات توسعه منطقه‌ای در برنامه‌های قبلی احضا شده بود بر همین مبنا سه سطح ملی، منطقه‌ای و محلی ترسیم گردید، جهت گیری این برنامه توسعه منطقه‌ای بر اساس اهداف ملی بود. که البته این مطالعات به دلیل وقوع انقلاب عملیاتی نشد. هرچند در سال‌های اخیر نگاه‌های مثبتی به راهبردهای مطالعات ستیران علیرغم گذشت نزدیک به نیم قرن از آن مطالعات در نظام برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای کشور شکل گرفته است. بنابراین می توان نتیجه گرفت مجموع اقدامات انجام گرفته در

طول برنامه‌های عمرانی اول تا پنجم باعث رشد و توسعه مناسب اقتصادی کشور گردید اما در زمینه توسعه متوازن منطقه ای عملکرد چندان مناسبی نداشته اند.

پی‌نوشت

۱. شرکت ماوراء بحار (Consultants Incorporated Overseas) یک شرکت مشاوره‌ای آمریکایی بود که برای کمک به ایران در تهیه برنامه که بعدها برنامه عمرانی اول نام گرفت با هدف اخذ وام از بانک جهانی (بانک ترمیم و توسعه) به تهران آمد. این شرکت یک گروه مهندسی مشاور توانمند و باتجربه بود که از ۱۱ شرکت مهندسی در سال ۱۹۴۷م بنا به درخواست دولت آمریکا برای مطالعه کامل صنایع ژاپن جهت بازسازی پس از خرابی‌های ناشی از جنگ دوم ایجاد شد. ماموریت این شرکت در ایران ایجاد یک اتاق فکر اقتصادی است. اتاق فکری که امروز با نام سازمان برنامه شناخته می‌شود. البته گزارش این شرکت برای اعمال در برنامه عمرانی اول به دلیل تاخیر در تکمیل و آماده شدن بعد از تصویب و شروع زمان اجرایی برنامه عمرانی اول، مورد استفاده قرار نگرفت هرچند در سایر امور مورد توجه برنامه ریزان قرار گرفت.

کتاب‌نامه

- ابتهاج، ابوالحسن (۱۳۷۱). خاطرات ابوالحسن ابتهاج، چاپ اول، تهران: نشر علمی.
- اکبری، محمدعلی؛ لیلان، سعید (۱۳۸۹). تأثیر برنامه عمرانی سوم (۱۳۴۶ - ۱۳۴۱) در کشاورزی ایران، مجله علمی و پژوهشی تاریخ ایران، ۳(۲)، ۱-۲۲.
- امام، عباس (۱۳۹۶). از خوزستان و خوزستانی‌ها. اهواز: انتشارات معتبر.
- امیدی، رضا (۱۳۹۱). تحلیل برنامه‌های عمران و توسعه ایران از منظر مؤلفه‌های برنامه‌ریزی اجتماعی. فصلنامه برنامه ریزی و بودجه، ۱۷ (۴): ۹۷-۱۱۴.
- انصاری، عبدالرضا (۱۳۹۳). ناگفته‌ها از روزگار پهلوی: خاطرات عبدالرضا انصاری. تهران: نشر علم.
- بانک مرکزی ایران (۱۳۵۱). گزارش ترازنامه، تهران، بانک مرکزی.
- توکلی، مرتضی؛ ابراهیمی، آرام؛ حمیدی تهرانی، سمیرا (۱۳۹۷). تحلیل الگوی منطقه‌بندی آمایش سرزمین در ایران از پسامشروطه تا به حال. برنامه‌ریزی و آمایش فضا، ۲۲(۱): ۸۵-۱۲۳.
- خنیفیر، حسین (۱۳۸۹). درآمدی بر مفهوم آمایش سرزمین و کاربردهای آن در ایران، مجله آمایش سرزمین، ۲(۲)، ۵-۲۶.

۱۰۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- درکنانیان، غلامرضا؛ نورایی، مرتضی؛ دهقان نژاد، مرتضی؛ صفایی پور، مسعود (۱۳۹۵). ارزیابی تأثیر طرح عمران منطقه ای خوزستان برشهر دزفول (۱۳۵۵/۱۹۷۶-۱۳۳۵/۱۹۵۶). تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۶(۲)، ۹۱-۱۱۵.
- سیف الدینی، فرانک، پناهنده‌خواه، موسی (۱۳۸۹). چالش‌ها و موانع برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای در ایران. پژوهشهای جغرافیای انسانی، ۴۲(۳)، ۸۳-۹۸.
- شریف‌زادگان، محمدحسین؛ رضوی‌دهکردی، سید امیر (۱۳۸۹). ارزیابی فرآیند برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در ایران و راهکارهای بهبود آن، فصلنامه علوم محیطی، ۷(۴)، ۸۷-۱۰۰.
- صورتجلسات شورای اقتصاد (۱۳۴۴ تا ۱۳۵۶). سازمان برنامه و بودجه، معاونت امور اقتصادی، دبیرخانه شورای اقتصاد، تهران، سازمان برنامه.
- صورتجلسات شورای اقتصاد (۱۳۴۶). جلسه مورخ ۱۶ مرداد ۱۳۴۶. تهران، انتشارات سازمان برنامه.
- قانون برنامه عمرانی اول کشور، مصوب ۱۳۲۷/۱۱/۲۶، مجلس شورای ملی.
- قانون برنامه عمرانی پنجم کشور (تجدید نظرشده)، مصوب ۱۳۵۴/۳/۶، مجلس شورای ملی.
- قانون برنامه عمرانی پنجم کشور، مصوب ۱۳۵۱/۱۲/۲۱، مجلس شورای ملی.
- قانون برنامه عمرانی چهارم کشور، مصوب ۱۳۴۶/۱۲/۲۷، مجلس شورای ملی.
- قانون برنامه عمرانی دوم کشور، مصوب ۱۳۳۴/۱۲/۸، مجلس شورای ملی.
- قانون برنامه عمرانی سوم کشور، مصوب ۱۳۴۱/۶/۲۱، مجلس شورای ملی.
- قره‌باغیان، مرتضی (۱۳۸۰). اقتصاد رشد و توسعه، جلد اول، تهران، نشر نی.
- کاظمی، منصوره (۱۳۸۶). مروری اجمالی بر سیر تحولات آمایش سرزمین در ایران، مجله اقتصادی، شماره ۶۷ و ۶۸، ۸۰-۷۱.
- گزارش شرکت مهندسين مشاور ستیران (۱۳۵۶). مطالعه استراتژی درازمدت طرح آمایش سرزمین، تهران، سازمان برنامه و بودجه.
- گزارش عملکرد برنامه عمرانی سوم (۱۳۴۷). سازمان برنامه، امور اقتصادی، تهران، انتشارات سازمان برنامه.
- گودرزی، منوچهر؛ فرمانفرمائی، خداداد؛ مجیدی، عبدالمجید (۱۳۸۱). توسعه در ایران: ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷، تهران. نشر گام.
- لطیفی، غلامرضا (۱۳۸۸). سیر تحول برنامه های آمایش سرزمین در برنامه های قبل و بعد از انقلاب، برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۱(۱)، ۱۱۱-۱۴۷.
- لیلاز، سعید (۱۳۹۲). موج دوم: تجدد سازی آمرانه در ایران؛ تاریخ برنامه های عمرانی سوم تا پنجم، چاپ دوم، تهران: انتشارات نیلوفر.

بررسی رویکردهای توسعه اقتصاد منطقه‌ای در ... (نبی‌امیدی و ایوب‌متی) ۱۰۱

مرکز آمار ایران (۱۳۵۱). نتایج آمارگیری از مصرف خانوارهای شهری و روستایی سال ۱۳۵۱.
مک لئود، تاس‌اچ (۱۳۷۹). برنامه ریزی در ایران، ترجمه علی اعظم، تهران، نشر نی.
نیلی، مسعود؛ کریمی، محسن (۱۳۹۶). برنامه‌ریزی در ایران ۱۳۱۶-۱۳۵۶: تحلیلی تاریخی با تمرکز بر تحولات و نقش و جایگاه سازمان برنامه و بودجه، چاپ دوم، تهران: نشر نی.
یاراحمدی، معصوم (۱۳۹۹). انقلاب سفید و گسترش نظام آموزش عالی؛ چالش‌ها و تعارض‌ها (۱۳۴۲-۱۳۵۷)، فصلنامه پژوهش در آموزش تاریخ، ۱(۱)، ۱۹-۱.